

Андрій Темченко
(Черкаси)

МІФОЛОГІЧНА СЕМАНТИКА ЧИСЛА СІМ (за матеріалами замовлянь)

Дослідження числових характеристик обрядових текстів можливе за умови, коли міф розглядати як числовий код. Постійність змістових характеристик числа – послідовність, цілісність, сталість, здатність збільшуватися/зменшуватися, ділитися/множитися – пояснює його використання в міфах як символу основних світотворчих принципів. Число в цьому аспекті є концентрацією магічного, оскільки узагальнює велику кількість інформації, а тому здатне розгортатися, перетворюючись при цьому на словесний текст, або звукуватися, набуваючи вигляду звичайного числа. Увага до чисел як до смислових одиниць, своєрідних згустків інформації, дозволяє використовувати їх як засіб силової концентрації в потрібному місці й часі, що нагадує методи натискання певних точок у східній голкотерапії. Таким чином, число посилює інтенсивність тексту, перспектива розвитку якого може спрямовуватися лише вглиб, що зумовлено «вимогами» лікувального обряду як лаконічного і короткотривалого сеансу.

Важливого значення в обрядових текстах набуває число *сім*, оскільки воно позначає процеси, пов'язані з циклічністю. Наприклад, у замовлянні «від рожі» *сім* асоціюється з етапами знищення хвороби: «Єхалі цари через сєм дѣори: рубалі лозу, сєялі рожу. Рожа не зийшла і кроу не пошла»¹. Образ царів зіставлено з небесними світилами – Сонцем, Місяцем, Зорею, а «двори» – із днями тижня

(пор. називання фаз Місяця «квартирами»). Хоча в тексті проглядається часова семантика, подібні цикли не прив'язано лише до часу чи простору. Прикладом може слугувати замовляння «від лихоманки»: «На горі на Голгофі стояв дуб веперський, під тим дубом сиділо сім мучеників – Архистратиг Михайл, Гавриїл, Уриїл, Мефтодим, Сизонтій, Климентій, Іван Предтеча – і виділи диво прешрашнеє, чудноє і вийшло з моря сімнадцять жен, просто нагіє, розпоясавше, розпущені волоса. Підійшов к їм Іван Предтеча [...] дав їм своєю тростю по їхнім головам, по сто ран заклинающих. “Ой, Іван Предтеча! Хто буде наші імена наричати або хто буде над головою воду читати, то ми до того не прикоснемося во віки віков аминь”»². Міфологічний час і простір начебто «збігається», концентруючись в одному місці – центрі Всесвіту, уособленому в образі «дуба веперського». Обрядова назва дуба пов'язана з вепром, ікла якого вживлювались у стовбур дерева, біля якого здійснювали ритуальні відправи і жертвоприношення на честь Перуна³. Сім мучеників, які можуть позначати сім днів тижня, розташовуються на священній території і протистоять іншій – «потойбічній» *сімці* («сімнадцятьом жонам»). Просторово-часові міфологічні трансформації відбуваються в силовому полі сімки. Час твориться завдяки протистоянню найвищих сил (пор. з віруваннями, що Богу належить день, а чортові – ніч) і не підвладний людям, у «розпорядження» яких «наданий» горизонтальний простір – земля як «нейтральна зона», де відбувається одвічне змагання верху і низу, світла і темряви. У зв'язку з цим у міфах моделюються сюжети, основною темою яких є продуктивна діяльність людини, створеної «за образом і подобою Божою».

Особливість *сімки*, що вирізняє її з-поміж інших чисел, полягає в наявності іменникового еквівалента цього числа (пор. ц-сл. сѣмья, що потрактоване як синонім до лат. *persona*, а також може позначати «челядь/чоловіка/дружину»). Воно споріднене з лит. *šeima* – «родина/челядь», гот. *haims* – «селище», д-в-н. *heim* – «батьківщина»). Слово **sēmtja* походить від назви територіальної громади зі значенням спорідненості сябѣр/**sebrъ*; сѣмьца – «молод-

ший син у родині» (пор.: у французів сьомий син *septuaire* вважався чудотворцем і міг зцілювати зоб). На думку Ляпунова, *сім'я* – похідне збірне поняття від числівника *сім*, подібно до того, як *братія* утворене від *брат*⁴. В окремих індоєвропейських мовах *сім* (i-ε**septm*) зіставлене з фалічною символікою: д-інд. *sapah* – «penis» + **tđm* – «творити / народжувати» (**tđm* порівнюють із **tem* «темний»)⁵.

У цьому аспекті зрозуміло, чому *сім-ка* часто трапляється в текстах замовлянь «від гадюк / хробаків». Гадюк / хробаків / вужів часто сприймають як істот, що пов'язані зі стихією землі і принципом родючості. Реалізацією цієї ідеї є обрядові асоціації змії і землі, що стають актуальними навесні й проявляються в образах змії, яка після зимового сну змінює стару шкіру, і землі, яка щороку оновлюється. На цій підставі виникає зіставлення: «матері сирій-землі / матері-землі» з образами «змії скарапей»⁶, «гадюки-шевелухи-цариці», що збирає «увесь гад»⁷; «змії кропині» – «великої» матері зміїних «царів, генералів, князів, гетьманів, полковників, сотників, атаманів, есаулів, хорунжих, рядових всіх козаків і всіх их служителів, земляних, гноевих, трав'яних, кам'яних, водяних, погребних, подкупних»⁸. Загальна кількість змії, що перебувають під владою «вужа над вужами, круля над крулями», дорівнює «сем сотців»⁹, тобто становить *сім по сто*, де останнє є числом найбільшої граничної кількості¹⁰. Зі сказаного стає зрозуміло семантика текстів із символікою числа *сімсот*: «Під сонцем під жорстоким, під лісом під чорним, під високим, там стоїть верба, під тією вербою сім сот коренів, і на тій вербі сім сот канатів, і на тих канатах сидить Хан і цариця Ханиця»¹¹.

Ще одним аспектом зіставлень землі і змії є умовний поділ останньої за статевими ознаками, які візуально не помітні. Земля / змія є носієм «тотальної» жіночої природи, яка одночасно народжує і знищує. Небезпечність змії / жінки проявляється тоді, коли відбувається порушення встановлених культурою меж зі змією і норм жіночої поведінки, унаслідок чого можливе перетворення жінки на змію і навпаки. Наприклад, у сербській легенді розповідається, що носата гадюка раніше була дівчиною Марією; у серб-

ських заклинаннях змію називали ім'ям праматері людей – Євою¹². Аналогічні образи зафіксовані в поліських текстах: «Єва-Древа приступи, мой дух полюбі, я тебе уговораю, умоляю до серца жала не допускаю»¹³. Коли сниться, що кусає змія, це означає неприємності від жіночої статі, що порівнюють зі спонтанними найменуваннями сварливої жінки змією / гадюкою. У лікувальних текстах поширене називання змії жіночими іменами: 1) «На буйстром Буяне, стояю дуб і лінув куст. Под кустом жмея Шаха-Ваха»; 2) «На мори, на акіяне, стояю ліпоу куст і зелени дуб. Под кустом зімея Шкорлупіна»; 3) «На море, на окіяне, на бистром убаяне стаїць краўтаў ноўая, тісоўая. На кроўаті лежить перина пухоўая, на перині лежать змія шкурная Сохд, Солохд»; 4) «Стоїць гара, а в той гаре залатая верба, а в той вербе золотое ведро, у том ведре трі Янни, усе трі панни»¹⁴. З міфологічним жіночим простором співвідносяться потойбічні семикратні величини, які стосуються також семантики змії: «Ішоу святой Авраам с своїм сином Ісааком да сустрелі сімдесят сім женьчин»; «Шухля, є ў вас семдэсят сім, забірай мою зовсім»¹⁵.

Поряд із жіночою проявляється фалічна символіка плазунів: «Жона да муж – змія да уж», спіймати вужа – до вагітності (Брестська обл. Малоритський р-н), коли сниться вуж – до нареченого / приїзду чоловіка (Гомельська обл., Мозирський р-н; Рівненська обл., Рокитнівський р-н); пор. також польські і російські загадки еротичного змісту: 1) «W dzień jak uobrac, w nosy jak waz, / kto uodgadnie, będzie mój maz» («Вдень як кільце, вночі як змія, / хто відгадає, буде моїм чоловіком»); 2) «Галяница в маслице, сапажища в дегтище, а партки набиты змеей» («Халяви замащені, чоботи у дьогті, а штани набиті змією»). Болгари використовували одяг, через який переповзла перша весняна змія, як засіб від безпліддя¹⁶. Схожі семантичні підтексти спостерігаємо в мові: д-р. *oudъ* – «частина тіла», словен. *zd*, чеськ., словац. *zd* – «[тілесний] член», польск. *ud* – «верхня частина ноги». На думку Якобсона, *ud* невід'ємне від *удить* – «зріти / набрякати»¹⁷. Пор. з рос. *удалой* – «той, хто користується увагою жінок». У поліських лікувальних обрядах

вужа / змія називають мужем / паном: 1) «На сінім мори на Пліта́не лежиць камінь. Под тим камнем лежиць вуж добрий муж Нечипор»; 2) «Пане Яне, где ти сподівався, где ти покуса́йся»¹⁸.

Найчастіше образ змії «прив'язується» до числа *сім* в описах світового дерева: 1) «На море на океяне, на остром кургане, стоїт дуб скородуб, та том дубе скородубе семсот суков, семсот верхов. На том дубу золотое гніздо, у том гнізде лежить уж Аксьон і син Семьон і Юниш Гладуш. Сиз Сизен, винімай своєю жало. Девять летучих, девять ползучих, девять подлежущих. Не винеш ти своєю жало, будем прасить Міхаїла Архангіла і Господа Бога»; 2) «На море-кіяне, на високом Буяне, стоїт ракітовий куст. А в том кусте ляжить черное руно, а в той руне три змії козюлі: Хавронья, Мавронья, Марья Ягінетская семідесяти семь земель»¹⁹; 3) «Під сонцем під жорстоким, під лісом під чорним, під високим, там стоїть верба, під тією вербою сім сот коренів, і на тій вербі сім сот канатів, і на тих канатах сидить Хан і цариця Ханиця»²⁰; 4) «Вуж над вужами [...] збери своїх сем сотців – це, луговие, боровие, межевіе і лужевіе»²¹. Відповідні зіставлення пояснюють тим, що піктограма світового дерева має семикратну структуру – три / чотири корені і чотири / три гілки (аналогічні зображення бачимо в традиційній вишивці), що «характеризує загальну ідею Всесвіту»²², його міфологічну константу, яка проявляється в основних двовимірних просторових орієнтирах – верх / середина / низ – праве / ліве / зад / перед. Для успішного лікування зміїного укусу виконували магичні дії, пов'язані із семантикою світового дерева, – рану кропили непочатою водою, настояною на семи гілочках, читаючи *сім разів* «Отче наш» або виголошуючи текст: «Ганно, Ганнусько! Ти вкусилась в ногу, впустилась; їдь до серця, а с серця – в кишки, с кишок – в кров, с крові – в кість, с кості – в шкуру, з шкури – вон вийдуть»²³, де число магичних операцій, здійснюваних для виведення отрути, також дорівнює *семи*: «впустилась в ногу» → *виходить з серця* → *кишок* → *крові* → *кістки* → *шкури* → «вон вийдуть». У цьому контексті *сім*-ка виконує роль захисного числа, що пояснює семантику образу міфічної істоти

семижуна, який знищує хробаків. «Був собі семижун, мав по семи синув, по семи грабель, по семи вилок, по семи метьлок. Вилками копайте, метлами метіте, граблями гребіте, од чирвоної криві, од білої кості, од жовтої (або чорної) шерсті»²⁴.

Тісні асоціації змії з деревом, що подекуди переростають у семантичну синонімію, спостерігаємо в образотворчому і декоративному мистецтві, де змія є символом Світового Дерева²⁵. Подібне ставлення до змії пояснює, чому на ритуальних давньоруських топірцях трапляються зображення цієї тварини (див іл. давньоруського топірця XII ст.²⁶

Оберегова семантика числа *сім* пояснює використання його в міфологічних описах людського тіла, наявних у загадці про «сім дірок у голові» (очі / вуха / ніздрі / рот). Структура людського тіла повторює ідеограму світового дерева як зразка статичності і міцності. Рудименти міфологічних уявлень про кістяк людини як про стовбур, що має семеричну структуру, трапляються в текстах замовлянь від «уроків / лихоманки»: 1) «Уроки-урочища, я вас вишптую [...] з очей, з плечей, з рук, з ніг, із семідесяти жил»²⁷; 2) «Уроки-урочища [...] стала я знати [...] сімдесят суставом шептати»²⁸. Антагоністами постають деструктивні сили, кількість яких ідентична: «Тітки, тітки! Вас сімдесят сім, нате снідати всім»²⁹. Їхнім головним представником є світовий празмій. Його тіло розміщується «на семіста коренях, на семіста канатах»³⁰, що нагадує епічні описи скандинавського Нидхегга, який перебуває на дні колодязя Гвергельмір і підгризає корені світового дерева, що свідчить про архаїчність лікувальних текстів. Пор. з лат. *anguis* – «змія», але авест. *anghu* – «Всесвіт»; чеськ. *hag*, рус. *gad* – «змія», але авест. *gaeru* – «Всесвіт»; лат. *colubra* – «змія», але лат. *caelum* – «небо» + ваал. *wybr* – «небо»³¹.

Таким чином, у текстах замовлянь число *сім* є певним часовим стандартом, що окреслює початок / завершення астрономічного циклу Місяця, тому стосується сфери прихованого і невидимого. У міфології божественна *сім*-ка «благословляє» світ (семимісячна дитина виживає на протигагу восьмимісячній, а вода, настояна на семи гілочках, вважається цілющою). Звідси застосування

сімки у світових міфологічних концепціях у вигляді семи днів творення/тижня, семи смертних гріхів, семи днів покаяння, семи небес тощо. Семеричні цикли відбиваються також у мовних періодах, що мають обрядове спрямування. Наприклад, семикратна звукова циклічність («а-а / а-а / а-а / а») оптимальна для заколисування немовляти.

¹ Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / Сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. – М., 2003.

² Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / Упоряд. О. М. Таланчук. – К., 1992. – С. 32–95.

³ Ивакин Г. Священный дуб языческих славян // Советская этнография. – 1979. – № 2. – С. 106, 115.

⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва / Под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – М., 1987. – Т. 3.

⁵ Маковский М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М., 1996.

⁶ Таємна сила слова (Заговори, замовляння, заклинання) / Упоряд., вст. ст. Г. Б. Бондаренко. – К., 1992.

⁷ Зоряна вода (таємниці поліських знахарів) / Упоряд., вступ. ст. В. Ф. Давидюка. – Луцьк, 1993.

⁸ Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / Упоряд. О. М. Таланчук. – К., 1992. – С. 32–95.

⁹ Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. – К., 1995 – Т. 1.

¹⁰ Кириллин В. Символика чисел в древнерусских сказаниях XVI в. // Естественнонаучные представления Древней Руси. – М., 1988. – С. 76–111.

¹¹ Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби. – С. 32–95.

¹² Гура А. Символика животных в славянской народной традиции. – М., 1997.

¹³ Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Гура А. Символика животных...

¹⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.

¹⁸ Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.).

¹⁹ Там само.

²⁰ Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби. – С. 32–95.

²¹ Чубинський П. Мудрість віків.

²² Топоров В. Числа // Мифы народов мира: В 2 т. – 2-е изд. – М., 1991–1992. – Т. 2. – С. 629–631.

²³ Чубинський П. Мудрість віків.

²⁴ Зоряна вода.

²⁵ Голан А. Миф и символ. – М., 1993.

²⁶ Русские древности в памятниках искусства, издаваемых графом И. Толстым и Н. Кондаковым. Выпуск шестой. Памятники Владимира, Новгорода и Пскова с 233 рисунками в тексте. – СПб., 1898.

²⁷ Чубинський П. Мудрість віків.

²⁸ Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби. – С. 32–95.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Маковский М. Сравнительный словарь мифологической символики...